

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav filosofie a religionistiky

Filosofie

Pavla Toráčová

Naturalizace vědomí a smysl subjektivity

The Naturalization of Consciousness and the Meaning of Subjectivity

Teze

Vedoucí práce: Doc. RNDr. Josef Mural, CSc.

2014

I

Vědomí je fenomén, který se mnohým jeví jako záhadný, a to obzvlášť tehdy, když jeho existenci vztáhneme k tomu, co dnes víme o světě díky fyzikům, chemikům a dalším přírodním vědcům. Vědomí se svými specifickými vlastnostmi se může zdát něčím, co se přírodovědnému poznání naprosto vymyká. Procesy ve světě přírody a vědomá zkušenost se zdají být natolik odlišné povahy, že není možné postavit je vedle sebe do jedné kauzální souvislosti, učinit je součástími téhož světa. V dnešní době přitom nemáme mnoho důvodů pochybovat o tom, že vědomí je produktem mozkových procesů. To dává vzniknout nové podobě klasického problému vztahu duše a těla – problému vztahu vědomí a mozku.

Řada filosofů, kteří se tímto problémem dnes zabývají, odděluje intencionalitu a fenomenální charakter vědomí, přičemž ten první považuje za proces „zpracování informací“, který je přístupným různým typům zkoumání, a izolovaný fenomenální charakter ztotožňují s vědomím. V této práci zastáváme názor, že fenomenální charakter jde ruku v ruce s intencionalitou a není možné pochopit jedno, aniž bychom porozuměli druhému.

V této práci chceme obhájit následující přístup k problému vědomí:

1. Vědomí je třeba chápat jako zahrnující *intencionalitu*. Vědomí je vždy vědomím něčeho, a přestože se najdou příklady vědomých stavů, které nejsou zaměřeny na žádný předmět, tak i ty zřejmě existují pouze jako neoddělitelné momenty celkové struktury intencionality. Pochopit, co je vědomí, znamená pochopit, co je intencionalita, co to znamená vztahovat se k něčemu, být „o něčem“.

2. Teorie intencionality musí být taková, aby ji bylo možné rozšířit na všechny fenomény vědomí, tj. musí být *potenciálně schopná vysvětlit všechny typy vědomých stavů* – primárně tedy na všechny typy předmětů, k nimž může být subjekt intencionalně zaměřen (např. předměty smyslového vnímání, fantazijní předměty, předměty vzpomínek a očekávání, instituce a institucionální fakty, svobodné, zodpovědné „já“, estetické předměty, hodnoty, morální kategorie atd.) Není tedy možné prohlásit problém intencionality za vyřešený tím, že vyložíme některé primitivní formy intencionality, u kterých můžeme mít dojem, že je dokážeme vysvětlit kauzálně – například když „vysvětlíme“ smyslové vnímání nějakého předmětu pomocí kauzálního působení tohoto předmětu na naše smyslové orgány.

Kauzální teorie vnímání nemá šanci vysvětlit „neexistující“ intencionální předměty, předměty existující v minulosti či v budoucnosti, předměty institucionální či morální apod., ani není jasné, jak bychom k vysvětlení takových předmětností mohli od kauzálního vysvětlení smyslovosti přejít.

3. Mezi různými fenomény vědomí je třeba předpokládat fundační hierarchii: některé fenomény jsou základnější, jiné vznikají rozvinutím těch základních. Smyslové vnímání a úmyslné jednání ve smyslově vnímatelném světě jsou tak základnější než úvahy o morálce nebo řešení matematických problémů. Není proto uspokojivé omezit teorii intencionality na „vysvětlení“ některého z vyšších typů intencionality, aniž by byl ukázán vztah k vrstvám nižším – tedy například tvrdit, že víme, v čem spočívá intencionalita bytosti, která hraje šachovou partii, (a že jsme ji např. vtělili do počítačového programu) aniž bychom ukázali souvislost s dalšími typy intencionálních stavů a způsoby fundace jedněch v druhých. Vyšší intencionální výkony se vyvinuly z nižších a teorie intencionality má být schopna ukázat možnost tohoto vývoje a vnitřní souvislost mezi např. smyslovým vnímáním a schopností hrát šachy.

4. Teorie intencionality musí být potenciálně kompatibilní s tím, co víme o světě přírody. Aby byla tato podmínka splněna, stačí, když uvidíme, jak do světa přírody zapadá základní fundační vrstva intencionality – na ostatní vrstvy je totiž kladen požadavek, aby byly rozvinutím této základní vrstvy.

II

Na základě studia textů Petera Strawsona, G. E. M. Anscombové, T. Crana, D. Mellora a C. McGinna můžeme formulovat následující teze ohledně intencionality a intencionálního předmětu:

(1) Pro zkoumání intencionality jsou podstatné danosti přístupné z perspektivy první osoby – tedy nikoli z hlediska „vnějšího“ pozorovatele, ale z hlediska bytosti, která je subjektem zkušenosti.

(2) První distinkcí, se kterou se při zkoumání intencionality z perspektivy první osoby setkáváme, je distinkce *subjektivní* – *objektivní*, nebo také pomíjející – trvalé či náležející-ke-zkušenosti – na-zkušenosti-nezávislé. Tyto dva prvky tvoří jakousi základní formu, jež může být naplněna různým obsahem: stejná vlastnost nebo popis

může jednou figurovat na straně *subjektivní*, podruhé na straně *objektivní*. Mezi těmito dvěma momenty struktury intencionality je dále vztah, který zakoušíme jako *kauzální*.

(3) Intencionalita vněmové zkušenosti funguje tak, že v souhře *objektivního* a *subjektivního* momentu vzniká zaměřenost na předmět existující nezávisle na této zkušenosti (a tedy na této souhře). Tato zaměřenost spočívá v *mínění* tohoto nezávislého předmětu, jež se snaží předmět postihnout v jeho existenci, a daří se mu to (pokud se mu to daří) vždy jen více nebo méně dokonale.

(4) „Objektivní předmět“ (nebo také „předmět existující nezávisle na zkušenosti“) tak má *dva významy*: (i) je to předmět, jež se zkušenost snaží postihnout, přičemž se jí to daří vždy jen nedokonale, a (ii) je to smysl, tedy část zkušenosti samé. „Objektivní předmět“ v tom druhém smyslu je definován vztahem k „předmětu subjektivnímu“, jenž je také částí zkušenosti a nese smysl „náležející ke zkušenosti“ (na rozdíl od smyslu „existuje nezávisle na zkušenosti“, jež nese předmět objektivní). Ten první význam vypovídá o ontologii předmětu, ten druhý nikoli – pojmy týkající se intencionálních daností z perspektivy první osoby nejsou ontologické pojmy.

(5) „Subjektivní předmět“ – na rozdíl od předmětu objektivního – nemá dva významy, tj. není zde žádné *mínění* subjektivního předmětu, které by tohoto předmětu nějak, ať již nedokonale, nebo naopak zcela dokonale a nezpochybnitelně, dosahovalo. Pojmu „subjektivní předmět“ tedy chybí ontologický význam.

(6) Z toho plyne, že nemáme žádný problém týkající existence subjektivního a objektivního předmětu (či subjektivních a objektivních vlastností) v jednom světě, žádnou hrozbu ontologického dualismu apod. Ontologicky mluvíme pouze o objektivním předmětu, když jej používáme ve významu, jenž je výše vymezen jako význam první (viz bod 4).

(7) Analýza intencionality z perspektivy první osoby neříká nic o ontologii prvků či momentů intencionální struktury. To ovšem neznamená, že bychom se nemohli ptát, v čem spočívá *existence* intencionality – např. jak je realizována v mozku. Analýza intencionality nám pomůže pochopit, jak se vědomá mysl vztahuje k předmětům ve světě (a nejen k nim), neurobiologické zkoumání nám zase poskytne poznání, jak *celá intencionální struktura* – tedy nejen některý z jejích prvků, např. *subjektivní předmět* – vzniká v mozkových procesech. Intencionální analýza přitom může neurovědcům poskytnout cenná vodítka.

(8) Analýza intencionality z perspektivy první osoby může získat druhotně ontologický smysl – když zkoumá způsob vztahování se k předmětům, jež jsou tímto vztahováním samým vytvářeny a udržovány v objektivní (či v *jistém smyslu* objektivní) existenci. Typicky jde o Searlovy instituce, v úvahu však přicházejí také různé formy „já“.

(9) Otázky po ontologickém vztahu subjektivity a objektivity (tedy problém vztahu „duše a těla“) jsou založeny na nesprávném předpokladu, že výraz „subjektivní“ má ontologický smysl. „Subjektivní“ a „objektivní“ jsou obsahové momenty intencionality (zkoumané z perspektivy první osoby), vymezují se vůči sobě navzájem a navzájem se podmiňují. V jejich „souhře“ vzniká mínění předmětu, jehož existence je na této souhře nezávislá. *Subjektivita tak má určitou funkci v rámci intencionality, avšak nejde o ontologický pojem* – a nedává smysl ptát se, co mu v reálném světě *odpovídá*, zda něco, co je fyzikální povahy, nebo zda musíme postulovat nějaké „psychologické“ vlastnosti ve fyzikálním světě, apod.

(10) Samozřejmě že o celé struktuře intencionality lze říci, že je v jistém smyslu „subjektivní“, například už proto, že pro její poznání je relevantní perspektiva první osoby – takto použitý výraz „subjektivní“ však nemá ontologický smysl. Perspektiva první osoby nevyjadřuje, jak intencionalita „existuje“ či „je“, nýbrž že jde o stránku „obsahovou“, a to konkrétně takovou, která má smysl a které její „nositel“ (či také „subjekt“) rozumí. Vše, co má charakter první osoby, je útvar smyslu.

III

Na základě úvah o teorii intencionality a teorii institucí Johna Searla docházíme k následujícím závěrům:

Ve výkonu přiřazení funkce předmětu nacházíme dva vztahy: vědomá bytost se intencionálně vztahuje jak k přiřazené funkci, tj. k možnostem jednání, tak k předmětu samému, tj. k předmětu v jeho vlastnostech, jejichž prostřednictvím jej identifikujeme jako splňující danou funkci.

Funkce tak může ve zkušenosti vystupovat ve dvojí roli: jednak jako *předpis* toho, co má být splněno, a za druhé jako *deskripce* toho, co může být v dané situaci splněno. Ten první případ nastává, když funkce vystupuje jako požadavek, o jehož splnění nám jde, a hledáme způsob, jak to učinit; ten druhý případ nastává, když se rozhlížíme

kolem sebe a konstatujeme, co se dá v této situaci dělat. Ten první případ bychom mohli nazvat *jednáním*, neboť směr přizpůsobení mentálního stavu a světa zde má formu *svět-k-mysli*, ten druhý případ bychom pak nazvali *smyslovým vnímáním*, neboť směr přizpůsobení má formu *mysl-ke-světu*.

Také smyslově vnímatelné vlastnosti mohou ve zkušenosti hrát dvojí roli: opět mohou fungovat buď jako *deskripce*, nebo jako *předpis*. Ten první případ nastává, když jsou smyslově vnímatelné vlastnosti dány jako to, díky čemu dochází ke splnění požadované funkce (která zde stojí jako předpis), ten druhý případ pak nastává, když vystupují jako to, co určuje či předepisuje jednání v dané situaci. Tato dvojí role smyslově vnímatelných vlastností je komplementární vůči dvojí roli funkce: tam, kde funkce vystupuje v roli *předpisu*, vystupují smyslové danosti v roli *deskripce*, a naopak.

To, že se v průběhu zkušenosti vztahujeme jak k možnostem jednání, tak k předmětu samému, není vlastně ničím jiným než vztahováním se jak k funkci, tak k faktu jejího splňování. Přičemž tento dvojí vztah, tato *podvojná intencionalita* může nabývat dvojí formy: jedna z nich je jednáním, druhá vnímáním. Toto tvrzení se nemá chápat tak, že jedna ze dvou intencionalit je jednáním a druhá vnímáním, ale tak, že jak jednání, tak vnímání sestává z dvojí intencionality, přičemž se liší vnitřní uspořádání celého podvojného aktu, odlišné jsou role, které *funkce* a *předmět sám* v podvojném intencionálním aktu hrají. V aktu *jednání* vystupuje funkce jako předpis a předmět jako deskripce, v aktu *vnímání* vystupuje předmět jako předpis a funkce jako deskripce. Právě proto Searle říká, že *směr přizpůsobení* má v případě intencionality *jednání* formu *svět-k-mysli* a v případě intencionality *vnímání* formu *mysl-ke-světu*. Z perspektivy první osoby se *směr přizpůsobení* dává jako vztah funkce a předmětu, který funkci splňuje: buď se předmět přizpůsobuje funkci, nebo se funkce přizpůsobuje předmětu.

IV

Je třeba rozlišovat, kdy mluvíme o objektivní existenci, a kdy mluvíme o *smyslu* objektivní existence. V tom druhém případě se objektivní vymezuje vůči subjektivnímu, objektivní zde znamená „existující nezávisle na subjektivním“, a jelikož mají smysl (a nyní se pohybujeme výhradně ve sféře smyslu) jen jako navzájem

se vymezující, jsou pojmy „objektivního“ a „subjektivního“ vzájemně závislé. Základní formou tohoto vymezování je vněmová struktura *zkušenost – zakoušené*. Zakoušené se zde jeví jako to, co splňuje podmínky předepsané zkušeností a je zároveň na tomto předpisu nezávislé, jeví se tedy jako *nezávislé na subjektivní zkušenosti*, tedy v jistém smyslu jako ne-subjektivní. To je *smysl* jeho bytí, takto jeho bytí rozumíme. Subjektivní i objektivní jsou zde *útvary smyslu*, jsou to danosti z perspektivy první osoby. Objektivní bytí pak ve zkušenosti vystupuje jako to, co splňuje předepsané subjektivní podmínky. Alternativně, při jiném zaměření pozornosti, můžeme říci, že objektivní bytí vystupuje jako to, co je kauzálně zodpovědné za subjektivní vjem. Vjem nese smysl subjektivního „bytí“ a může být obsahově totožný s předpisem podmínek, tento obsah však nyní nevystupuje v roli předpisu, nýbrž v roli toho, co je určeno objektem (či také objektivním bytím). Tyto dva alternativní pohledy předpokládají jistou změnu perspektivy, změnu úhlu pohledu na zkušenostní strukturu – předpokládají tak nějaké centrum, odkud pohled vychází, nějaký subjekt nebo „já“. Jeden z těchto pohledů je pak intencionálním stavem, jenž má volitivní charakter, je intencionalitou *úmyslného jednání*, ten druhý je pak stavem kognitivním, a na základní úrovni tak zobrazuje intencionalitu *smyslového vnímání*. To vše je hrubý popis intencionality zkušenosti a termíny „objektivní“ a „subjektivní“ zde označují *útvary smyslu*.

V prvním shora vymezeném případě, kdy je řeč o objektivní existenci, a nikoli o *smyslu* objektivní existence, není objektivita vymezena vůči něčemu subjektivnímu, nýbrž je tím, co zakoušíme a co prostě existuje – a co existuje nezávisle na jakékoli zkušenosti o něm. Je tím, co zde bylo dávno před zkušeností a co dalo vzniknout organismům, které jsou schopny zakoušet svět kolem sebe. Je tím, na co míří naše intencionální stavy (nebo alespoň mnohé z nich), tím, co v těchto intencionálních stavech *miníme*. Je nejen tím, co poznáváme prostřednictvím přírodních věd, ale také tím, co zakoušíme našimi smysly. Fakt, že se popisy objektivní reality, jež vědecky, resp. vněmově získáváme, liší, a přesto jde o popisy téže reality, je důsledkem toho, že žádné naše popisy nejsou přesné a žádné kategorie, které k nim používáme, nejsou adekvátní – je však pravda, že některé jsou přesnější a adekvátnější, například ty vědecké jsou přesnější než ty vněmové. Takto míněná objektivní realita ke svému bytí nepotřebuje mysl, která se k ní vztahuje, naopak každé případné vztahování překračuje – je vždy něčím víc, než co můžeme vnímat nebo i důmyslně vědecky poznávat.

Mluvíme-li o „subjektivním“, mluvíme tedy vždy o *smyslu*, a to o takovém smyslu, který se vymezuje vůči smyslu „objektivního“. Zastáváme tezi, že řeč o smyslu *není ontologická*, je to řeč o danostech z perspektivy první osoby. Nemá tedy smysl ptát se, co v reálném světě („reálný svět“ zde míněn nikoli jako *smysl*) kategorii „subjektivního“ odpovídá. K takovým otázkám můžeme být sváděni tím, že se na první pohled zdá, že se takto můžeme tázat na kategorii „objektivního“ (jakožto útvar smyslu). Smyslu „objektivního“ totiž zdánlivě odpovídá objektivní bytí (míněno „o sobě“, nikoli jako útvar smyslu). Přísně vzato však tomu tak není. Za to, že naše intencionální stavy skutečně postihují objektivní bytí (svět o sobě), vděčíme celé intencionální struktuře, jejímiž momenty jsou *subjektivní* (zkušenost) a *objektivní* (předmět).

Velká část filosofické debaty o existenci vědomé mysli ve světě fyzikální přírody je založena na otázce, co je subjektivní bytí, jak subjektivní zapadá do fyzikálního světa. Tato otázka je však pomýlená a nemá dobrý smysl. Subjektivnímu nic ve světě neodpovídá a odpovídat nemá, subjektivní je kategorie, kterou používáme, když chceme popsat naši zkušenost z perspektivy první osoby. Pak vystupuje buď jako předpis podmínek, vůči nimž objektivní realita vystupuje jako to, co tyto podmínky splňuje, nebo jako subjektivní popis předmětu (například jeho vjem), jenž je k tomuto popisu v kauzálním vztahu a jenž je vždy něčím víc, než co je v tomto popisu obsaženo. Tím je také dán dvojitý smysl objektivní reality: objektivní realita je buď to, co splňuje námi předepsané podmínky, nebo to, co je vždy něčím víc (popřípadě i něčím úplně jiným), než co z něj poznáváme. Když si tento dvojitý smysl vyjasníme, je nám zcela zřejmé, že nedává smysl chtít vědět, jakými podmínkami (tj. čím subjektivním) jsou splňovány předepsané podmínky nebo jaký subjektivní popis překračuje daný subjektivní popis, případně další varianty téhož. *Subjektivní* hraje ve zkušenosti určitou roli, a nedává žádný smysl chtít je napasovat do role *objektivního*.

Literatura

- Alkire, M. T., Miller, J., „General anesthesia and the neural correlates of consciousness“, *Progress in Brain Research. The Boundaries of Consciousness: Neurobiology and Neuropathology*, ed. S. Laureys, 2005, Vol. 150, s. 229–244.
- Anscombe, G. E. M., „The intentionality of sensation: a grammatical feature“, in: R. J. Butler (ed.), *Analytical Philosophy: 2nd Series*, Blackwell, Oxford 1965.
Přetištěno in: A. Noë, E. Thompson (eds.), *Vision and Mind*, MIT Press, Cambridge (Mass.) 2002.
- Balog, K., „Hard, Harder, Hardest“, [online, 28. 3. 2014]. Dostupný z WWW: <http://andromeda.rutgers.edu/~kbalog/Web%20publications/Hard,%20Harder.pdf>.
- Crane, T., „Intentional Objects“, *Ratio* 14, 2001, s. 336–349.
- Crane, T., Mellor, D. H., „There is No Question of Physicalism“, *Mind*, New Series, Vol. 99, 1990, No. 394, s. 185–206.
- Davidson, D., „Anomalous monism“ in: S. Guttenplan (ed.), *A Companion to the Philosophy of Mind*, Blackwell Publishers 1994.
- Davidson, D., „Mental Events“, in: L. Foster, J. W. Swanson (eds.), *Experience and Theory*, Duckworth, London 1970. Přetištěno in: Davidson, D., *Essays on Actions and Events*, 2nd ed., Oxford University Press, Oxford 2001.
- Edelman, G., Tononi, G., *Consciousness. How Matter Becomes Imagination*, Allen Lane The Penguin Press, London 2000.
- Gallagher, S., Zahavi, D., *The Phenomenological Mind. An Introduction To Philosophy of Mind and Cognitive Science*, Routledge, London – New York 2008.
- Harnad, S., „No Easy Way Out“, *The Sciences* 41, 2001, 2, s. 36–42.
- Heidegger, M., *Bytí a čas*, přel. I. Chvatík, P. Kouba, M. Petříček a J. Němec, OIKOYMENH, Praha 2008.
- Husserl, E., *Ideje k čisté fenomenologii a fenomenologické filosofii*, přel. A. Rettová a P. Urban, OIKOYMENH, Praha 2004.
- Chalmers, D., „Consciousness and Its Place in Nature“, in: S. Stich, F. Warfield (eds.), *Blackwell Guide to Philosophy of Mind*, Blackwell 2003. Text je dostupný také online [28. 3. 2014] z WWW: <http://consc.net/papers/nature.html>.

- Chalmers, D., „What is a Neural Correlate of Consciousness?“, in: T. Metzinger (ed.), *Neural Correlates of Consciousness: Empirical and Conceptual Questions*, MIT Press 2000.
- Kim, J., *Physicalism or Something Near Enough*, Princeton University Press, Princeton 2005.
- Koch, C., *The Quest for Consciousness: A Neuroscientific Approach*, Roberts & Co. 2004.
- Kripke, S., *Naming and Necessity*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1980.
- McGinn, C., „Consciousness and Space“, in: týž, *Consciousness and Its Objects*, Oxford University Press 2004, s. 93–114.
- McGinn, C., „Solving the Philosophical Mind-Body Problem“, in: týž, *Consciousness and Its Objects*, Oxford University Press 2004, s. 56–76.
- McGinn, C., „The Objects of Intentionality“, in: týž, *Consciousness and Its Objects*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 220–248.
- McGinn, C., „The Objects of Intentionality“, in: týž, *Consciousness and Its Objects*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 220–248.
- McGinn, C., „What Constitutes the Mind-Body Problem?“, in: týž, *Consciousness and Its Objects*, Oxford University Press 2004, s. 5–25.
- McGinn, C., *Consciousness and Its Objects*, Oxford University Press 2004.
- McGinn, C., *The Problem of Consciousness*, Basil Blackwell 1991.
- Nagel, T., „What Is It Like to Be a Bat?“, in: N. Block, O. Flanagan, G. Güzeldere (eds.), *The Nature of Consciousness*, MIT Press 1997.
- Searle, J. R., „Reply to Commentators“, in: J. Hvorecký – P. Kořátko (eds.), *Organon F*, Supplementary Issue 2, Filozofický ústav SAV, Bratislava 2012.
- Searle, J. R., *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- Searle, J. R., *Making the Social World. The Structure of Human Civilization*, Oxford University Press, Oxford 2010.
- Searle, J. R., *The Rediscovery of the Mind*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1994.

Sherrington, Ch., *Man on his Nature*, Doubleday & Company, New York 1953.

Strawson, P., „Perception and Its Objects“, in: G. F. Macdonald (ed.), *Perception and Identity: Essays Presented to A. J. Ayer with His Replies*, Macmillan, London 1979. Přetištěno in: A. Noë, E. Thompson (eds.), *Vision and Mind*, MIT Press, Cambridge (Mass.) 2002.

Wittgenstein, L., *Tractatus logico-philosophicus*, přel. P. Glombíček, OIKOYMENH, Praha 2008.